

Г. Иса

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ҚАЗАҚТЫҢ НАНЫМЫНДАҒЫ ОТ ЖӘНЕ ТАБАЛДЫРЫҚ СЕМИОТИКАСЫ

Аннотация. Қандай да бір халыққа тән әлемнің тілдік бейнесі мен дәстүрлі дүниетанымын білдіретін негізгі концептілердің ішінде үй концептісі ерекше орын алады. Ол халықтың тіршілігі мен ой-өрісін көрсететін әмбебап концептілердің қатарына жағады. Бұл мақалада от және табалдырық семиотикасының негізін не құрайды, халықтың әлеуметтік жағдайы немесе діни наным-сенімдер – бұлардың қайсысы концептінің құраушы негізі болып табылады деген сұраққа жауап ізделінеді. Қазақ халқының сакралдық, яғни кие ұғымына қағысты қалыптасқан от және табалдырық концептілері ерекше қызығушылық танытып отыр. Бұның астарында халықтың басқа әлеммен, тірілердің әлемінен тыс дүниемен байланысы жатыр.

Тірек сөздер: семиотика, символ, концепт, семантика.

Г. Иса

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

СЕМИОТИКА ОГНЯ И ПОРОГА В ВЕРОВАНИЯХ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация. Среди основных концептов, обозначающих языковую картину и традиционную сущность мира, присущую тому или иному народу, особое место занимает концепт дома. Он относится к числу универсальных концептов, отражающих жизнь и кругозор народа. В данной статье делается попытка ответить на вопрос, что составляет основу семиотики огня и порога, социальное положение народа или религиозные убеждения – какие из них являются составной основой концепта. Особый интерес представляют концепты огня и порога, сложившиеся в отношении понятия сакральности, т. е. святости казахского народа. В основе этого лежит связь народа с потусторонним миром, с миром за пределами мира живых.

Ключевые слова: семиотика, символ, концепт, семантика.

G. Isa

Al-Farabi Kazakh National University

SEMIOTICS OF FIRE AND THRESHOLD IN THE BELIEFS OF THE KAZAKH PEOPLE

Annotation. Among the main concepts that denote the linguistic picture and the traditional essence of the world inherent in a particular nation, the concept of home occupies a special place.

It is one of the universal concepts that reflect the life and thinking of the people. This article seeks an answer to the question of what is the basis of the semiotics of fire and threshold, the social status of the people or religious beliefs – which of them are the integral basis of the concept. Of particular interest are the concepts of fire and threshold, which have developed in relation to the concept of sacredness, i.e. the kie of the Kazakh people. At the heart of this is the connection of the people with the other world, with the world of the living.

Keywords: semiotics, symbol, concept, semantics.

Тұрғын үй кеністігіне қатысты ұлттық концепт жүйесін құруда үйдің сақралдық мәнге ие бөліктерінің семиологиясы ерекше. Баспана, үй – адамның өмірінің басым бөлігі өтетін меншіктік сипаттағы қасиетті ұғым. Оған қатысты айтылатын «туған үй», «қара шаңырақ», «кіндік қаны тамған жер», «отбасы» деген сөздердің барлығы нанымдық дискурсты құрайтын үй бөліктерінің семиотикасы әртүрлі ұлттық символдық мәндерге ие. Бұл мақалада қазақ халқының әдет-ғұрыптарына сай үйдің от, ошақ және табалдырық туралы дәстүрлі түсініктерін мысалға ала отырып, үйдің аталмыш бөліктерінің кейбір семантикалану қағидалары туралы сөз болмақ.

Қандай да бір халыққа тән әлемнің тілдік бейнесі мен дәстүрлі дүниетанымын білдіретін негізгі концептілердің ішінде үй концептісі ерекше орын алады. Ол халықтың тіршілігі мен ой-өрісін көрсететін әмбебап концептілердің қатарына жағады. Бұл мақалада от және табалдырық семиотикасының негізін не құрайды, халықтың әлеуметтік жағдайы немесе діни наным-сенімдер – бұлардың қайсысы концептің құраушы негізі болып табылады деген сұраққа жауап ізделінеді.

Қазақ халқының сақралдық, яғни кие ұғымына қатысты қалыптасқан от және табалдырық концептілері ерекше қызығушылық танытып отыр. Бұның астарында халықтың басқа әлеммен, тірілердің әлемінен тыс дүниемен байланысы жатыр.

От, ошақ – жалпы адамзат ұғымында ерекше қасиетке ие түсінік. Отқа байланысты немесе оттың қатысымен жүргізілетін көптеген әдет-ғұрыптар – бұл сөзіміздің айғағы. Оттың басты символдық ұғымдары:

1) тіршілік көзі (жылу, ас пісіру, қорғаныс); Қазақтарда От-Ана деп отты киелі тұту ғұрпы оның тіршіліктің бастауы, адамның өмір сүру қабілетін қамтамасыз етуші рөлінен туындаған тәрізді. Отты ана деп дәріптеудің тағы бір себебі – отты өшіріп алмай, сақтаушы қашанда әйел болған. Ері аң аулап, отбасын азықпен қамтамасыз ету жолында, жаугершілік замандарда көбіне түзде жүрсе, оттың өшпеуін қадағалау міндеті әйелдің мойнында қалады. Сол себепті оттың барлық қыр-сырын әйел менгерген, отқа қатысты ырымдардың көбін әйелдер атқаратыны да сондықтан. Бұл жаңа түскен келіннің отқа май құюы өзі келін болып кіріп жатқан шаңырақтың отын маздатып жағу тілегінен туған тағы да сол әйелдің отбасындағы қызметіне байланысты. Мақалада оттың аналық, әйелдік сипатының тағы бір дәлелі ретінде онда қыз баланың кіндігі мен жолдасының көмілетіндігі айтылады.

2) емдік қасиеті; Оттың емдік қасиетін оның тылсымдығымен емес, адамдардың оны қолдану тәжірибесіндегі жинақталған білімімен байланыстырған жөн. Ежелгі гректердің атақты емшісі Гиппократтың «Дәрі жазбайтыңды темір жазады, темір жазбайтыңды от жазады, от жазбайтын ауру емделмейді» деген сөзі оттың осы қасиетіне берілген алғашқы медициналық бағалардың бірі деп білеміз. Қазақ арасында отпен тазарту, отпен аласау, жылуден емдеу сияқты ем түрлері жиі қолданылады.

3) өлілер әлемімен байланыс. Осы мақаланың зерттеу нысаны болып отырған да осы төртінші символы.

Оттың аталып кеткен практикалық қасиеттерімен қатар оның сақралдық орталық ретіндегі рөліне тоқталып өтсек. Баланың өмірге келуіне байланысты туындайтын түрлі әдет-ғұрыптардың ішінде оның оттың басы, ошақтың қасына байланыстырыла орындалатындары ерекше көңіл аудартады. Түркі жұртына тән салт-жоралғыларға шолу жасасақ, баланың қағанағын ошақтың қасына көму дәстүрі көпшілік халықта бар екенін көруге болады. Бұл дәстүрді қалмақтар, алтай, саха, эвенкілер ұстанады. Ал буряттарда оны киіз үйдің солтүстік жағына, яғни әйелдер жағына көмеді. Бұл салттың басты сақралдық міндеті – туған үймен байланысты үзбеу және ересек адамның ауруынан тез жазылуы үшін оған өзінің қағанағы көмілген жерге келіп қуат алу мүмкіндігін беру [1, 58].

Қазақтың салты бойынша, баланың кіндігі оттың басына не табалдырықтың астына көміледі. Гендерлік семиотикасының ерекшелігі – ер баланың жолдасын елге қорған болатын түздің адамы ретінде үйден апшаптырым алыс жерге, ал кіндігін «шаңырақтың иесі» деп табалдырықтың астына көмген. Қыз баланың кіндігі оттың орнына көміледі. Бұндағы басты символдық ой – қыздың отбасының ұйтқысы, қазан-ошақтың иесі болатындығы. Әйелдің отқа тікелей қатысы туралы жоғарыда айтылғандай, от тұтату көздеріне зәруліктен туған әрекет әйелді отбасынан алшақтапмай ұстаған. Кез келген уақытта от жағып, ас пісіру немесе салқын күндері оттың жылуын сақтап тұру белгілі бір адамның отбасында үнемі болуын міндеттеді. Қара бала, қара қазан қамы үшін ат үстінен түспейтін ерлер бұл міндетті атқара алмайды, сол себепті бұл әйел адамның мойнына ілінді. Осылайша әйелдің отанасы, оттың иесі ретіндегі символдық белгісі қалыптасты.

Баланың кіндігін оттың басына немесе табалдырықтың астына көму баланың отбасына, ата-анасына, Отаны – кіндік қаны тамған жерге қашанда қайтып оралуын көздейтін шара. Ана мен баланы байланыстырып тұратын кіндіктің әрдайым жалғастырушы міндетін халық осылай мәңгілік символмен белгілеген.

Осыдан барып от пен табалдырыққа қатысты ырым-тыйымдар пайда болған. Отқа қатысты отты шашуға, басуға, одан аттауға болмайды, отқа түкірмейді деген тыйымдар әлі күнге дейін сақталып келеді. Бұл тыйымдардың барлығының басты идеясы – отбасының берекесін сақтау, яғни адам ағзасының бір мүшесі көміліп жапқан сол жерді былғамау, арамдамау, қадірлеу.

Сонымен қатар қазақтың ырымы бойынша, түнде күл шығармайды және күл төгілген жерді баспайды. Бұның да өзіндік түсінігі бар. От – тазару символы болса, одан шығатын қалдық – күл – адамның, тіпті түгелдей бір отбасының бойындағы жаманшылықтың өртенген, күл болып жоғалған бейнесі. Оны басып, үйге кіру үйден кеткен жаманшылықты қайтадан үйге алып келгенмен бірдей. Сол себепті «күлді бассаң, аяғың ауырады» деген сияқты тыйым сөздер бұндай әрекеттерден тыйып отыру үшін айтылады. Оттың қазақтар үшін тазартушылық қасиетке ие киелі ұғым екенін Шоқан Уәлиханов та атап өткен [2, 10].

Тыйым сөздермен қатар отқа қатысты алғыс-қарғыстардың да болуынан от, ошақ ұғымына байланысты әріден келе жатқан ерекше бір маңызды әрі нәзік қарым-қатынас қалыптасқанын аңғару қиын емес. «Отың өшпесін», «Түтінің түзу шықсын», «Шырағың жансын» деген бағалы сөздер отбасын құруды, балалы-шағалы болуды меңзейді. Ал «Оты өшкір», «Ошағың сынғыр/қирағыр» «Жанбай өшкір» сияқты қарғыстар ұрпақсыз қалуды, қазаны тілеу ретінде айтылады.

Үйдің сақралдық міндет атқарушы тағы бір бөлігі – табалдырық.
Ақын Несіпбек Айтұлының «Табалдырық» атты өлеңі
«Халқыма қадірменді, табалдырық!
Тұрасың әр уақытта алаң қылып.
Үлкендер «Баспа!» дейді,
Аттап өтем,
Сыр бар-ау, ар жағында алар біліп...» –

деген жолдармен басталады. Табалдырықты баспау тыйымының астарында да халықтың кие туралы ұғымы жатыр. Осы мақаланың бас жағында атап өтілгендей, табалдырықтың астына баланың кіндігі мен жолдасын көму салты қазақтар мен басқа да біраз түркі халықтарында бар.

Сонымен қатар шығыс славяндардың тұрмыс-салттарын зерттеген ғалым А.К.Байбурин осы халықтың табалдырық астына шетінеген балаларды көму дәстүрін атап өтеді: «...С этим же комплексом представления соотносится обычай захоронения под порогом умерших без крещения детей. ...Вероятно, в связи с этим обычаем порог соотносится с культом предков. Захоронение у порога дома еще больше усиливало представления о том, что сразу за/под порогом начинается не просто иной мир, но мир мертвых» [3, 138].

Қазақтардағы шетінеген шарананы табалдырыққа қойып жерлеу салты ғалым Әділ Ахметовтің еңбегінде де аталып өткен [4, 64]. Демек, табалдырықты баспау – отты, ошақтың орнын қастерлеумен барабар мағынадағы тыйым. Баланың кіндігі не жолдасы, жоғарыда айтып кеткендей, адам ағзасының мүшелері әрі дүниеге адам келетін тылсым дүниенің бір сыры ретінде ерекше жұмбаққа толы. Оның үстіне бірнеше жылдар бойы мұра болып келе жатқан үйдің орны өмірден озған бірнеше ұрпақтың сол ағза мүшелері сақталатын қасиетті орынға айналған. Халық бейіттерден қалай қорқып, оларды қалай қастерлесе, табалдырыққа қатысты да сондай көзқараста болған. Алайда бұл символ теріс мәнде, қандай да бір қорқыныш, үрей тудыратын мағынада емес, керісінше, өткенмен байланыс, сол арқылы бүгінгіні қорғау идеясын ұсынады. Табалдырықты баспай, аттап өту – сыртқы әлемнен ішкі әлемге енгенде өлілер тыныштығын бұзбау не өлілер әлеміне соқпай өту нанымнан туындаған тәрізді. Сонымен бірге табалдырыққа отырмау, үстіне шығып тұрмау тыйымдары да осы қағидаға сәйкес туған.

Табалдырық концептінің әйел бейнесімен байланыстылығы біздің дінімізге де жат емес. Ибраһим Пайғамбар келінін табалдырыққа теңеп, бірінші келінінің қанағатсыздығына көңілі толмаған жолы ұлына «табалдырығыңды ауыстыр», ал екінші келініне риза болған жолы «табалдырығыңды бекіт» деп айтқан өсиетінде әйелдің отбасы берекесін сақтаушы бейнесі үйдің босағасын мықтап ұстап тұратын тірек, сырттан ит, мал, жәндіктердің кіруіне тосқауыл болатын шегара ретінде берілген («Ибраһим» сүресі, 7-аят).

Бүгінгі күні еркінен тыс басып алып қашып келген қыз аттаған босағасынан кері шығуы үшін табалдырыққа ақша тастап барып аттап шығу ырымы да әруақтарға деген құрметті білдіреді. Бұл жерде табалдырықтың киелілік символын әруақтарды құрметтеу мәні ашып тұр.

Бүгінгі күні табалдырық бұл міндетінен айырылса да, тыйым сөз әлі күнге дейін жоғалған жоқ. Жаңа әдет, жаңа ғұрып бұл тыйымның мәнін өзгертіп, «табалдырықта тұрсаң, бойың өспей қалады» деп, текбалаларға қарата айтылады. Бірақ табалдырық сөзінің мағынасы кеңейді. Әсіресе оқу орындарына қатысты көп айтылатын табалдырық сөзі өзінің бастапқы концептілік тұрақты тіркес жүйесіндегі символдық мәнін сақтап

қолданылады, мысалы, «мектеп табалдырығын аттады» (табалдырықты баспады, онда тұрмады және т.б.). Бұл мысалда табалдырықты баспау әрекетінің уәжі толығымен жойылып (не үшін аттау керектігі маңызды емес) қана қоймай, сонымен бірге оның локусы да ауыстырылды, яғни отбасының құндылықтарын сақтайтын табалдырық емес, бұл кез келген мекеменің, оқу орнының табалдырығы бола алады.

Сонымен, өткен мен бүгінгінің нанымдық дискурсын талдай келе, қазақтың ұлттық кодының семиотикалық жүйесіндегі отбасы және табалдырық символдарының мәні жөнінде мынадай тұжырымдар жасауға болады:

1. оттың басы мен табалдырықтың сақралдық мәнге ие болуы тікелей олардың архетиптік мағынасына байланысты;

2. от та, табалдырық та шегаралық, меншіктік мәнге ие.

3. бұл екі ұғымның да тірілер әлемінен тыс дүниемен байланыс орнатушы символдық мәні сақталған.

4. қазіргі күні сақралдық мағыналары көмескіленіп, жаңа мәндерге ие болса да тұрақты сөз тіркестеріндегі символдық мағыналары сақталған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Батоева Д.Б., Галданова Г.Р., Николаева Д.А., Скрынникова Т.Д. Обряды в традиционной культуре бурят. – М.: Вост.лит, 2002. – 63 с.

[2] Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 201 б.

[3] Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. –Л.: Наука, 1983. – 56 с.

[4] Ахметов Ә. «Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер» Алматы, 1995 – 164 б.